

«8D03105 – Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесіне іздену үшін

АНДАТПА

Хор Ка Уай Кристофер

Жаңартылатын энергия көздері контексіндегі Қазақстанның халықаралық қатынастары

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Энергетика өнеркәсіп, экономика және күнделікті өмір үшін өте маңызды. Оның көзі қазба отындары – көмір, мұнай және табиғи газ. Олардың шектеулі жеткізілімі олигополистік нарықтардың пайда болуына әкелді. Екінші дүниежүзілік соғыстан бері Америка Құрама Штаттары жаһандық энергия ағындарына, әсіресе Парсы шығанағында әсер етті. 1970 жылдардағы мұнай дағдарысы энергетиканың саяси салдары туралы хабардарлықты арттырды. 1990 жылы Климаттың өзгеруі жөніндегі үкіметаралық топ климаттың өзгеруіне қатысты алаңдаушылықты арттыра отырып, қазба отынын пайдаланудың қоршаған ортаға әсеріне назар аударды. 2015 жылғы Париж климаттық келісімі елдерден көміртегі шығарындыларын азайту үшін жаңартылатын энергияны пайдалану және энергия тиімділігін арттыру қажеттілігіне баса назар аудара отырып, температураның көтерілуін шектеу үшін мақсаттар қоюды талап ету арқылы осы құбылыспен күресуге бағытталған.

Бұл диссертация халықаралық қатынастар үшін өте маңызды, өйткені ол қазақстандық энергетиканың қосарланған сипатына назар аудара отырып, жаһандық энергетикалық динамика туралы отандық ғылыми әдебиеттерге үлес қосады. Бір жағынан, мұнай өндіруші ретінде, екінші жағынан, жаңартылатын энергияға көшуде жаңа ойыншы ретінде. Диссертация авторы ҚР сыртқы саясатындағы жаңартылатын энергияның рөлі туралы сұраққа жауап береді.

Зерттеу мақсаты. Диссертацияның негізгі мақсаты Қазақстанның ішкі және сыртқы жағдайларын, сондай-ақ оның жаһандық энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қосқан үлесін ескере отырып, жаһандық энергетикалық ландшафттың қазіргі заманғы үрдістері контексінде Қазақстанның сыртқы саясатын талдау арқылы жаңартылатын энергияны дамытуға арналған ғылыми әдебиеттердегі олқылықтарды жою болып табылады.

Диссертацияның негізгі зерттеу сұрағы: "Қазақстан өзінің бәсекелестік мүмкіндіктерін қалай күшейте алады және жаңартылатын энергетика басымдыққа ие жаңа энергетикалық құрылымда жаһандық қатысуды нығайта алады". Бұл сұраққа жауап беру үшін диссертация авторы үш негізгі аспектіге назар аударады: 1) жаңартылатын энергия факторын ҚР сыртқы саясатының құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік беретін ішкі және сыртқы жағдайлар; 2) жаңартылатын энергетиканың Қазақстанның сыртқы байланыстарға көзқарасына әсері; 3) ҚР энергетикалық дипломатиясы, ҚР-ның жаһандық энергетикалық қауіпсіздіктегі ұстанымын қамтамасыз ету құралы ретінде.

Гипотеза. Қазақстанның жаңартылатын энергетиканы енгізу жөніндегі күш-жігері өзгермелі әлем жағдайында оның дипломатиялық ықпалы мен қауіпсіздігін күшейтетін стратегиялық бетбұрыс болуы мүмкін.

Диссертацияның мақсатына жету, зерттеу сұрағына жауап беру және гипотезаны тексеру үшін келесі **міндеттер** анықталды:

- Қазақстанның сыртқы энергетикалық саясатын талдау және түсіну үшін халықаралық қатынастар теорияларына шолу жасау;

- сыртқы энергетикалық саясатының теориялық негіздерін, сондай-ақ жаңартылатын энергия көздерін дамытуға бағытталған сыртқы саясат стратегияларын әзірлеу үшін нақты ішкі және сыртқы жағдайларды анықтау мақсатында Қазақстанға ұқсас, бірақ жаңартылатын энергияны енгізу саласында одан озатын негізгі ел бойынша кейс-стади негізінде зерттеу мәселесін талдау;
- жаңартылатын энергияны енгізу мен дипломатиялық әлеует арасындағы байланыстың қарқындылығы мен трендтерін бағалау үшін тиісті әлемдік статистиканы пайдалана отырып, корреляциялық талдау жүргізу;
- Қазақстанның энергетикалық мемлекет ретінде қалыптасуының негізгі кезеңдеріне шолу жасау;
- жоғарыда көрсетілген міндеттерді орындау нәтижесінде алынған білімді ескере отырып, Қазақстанның сыртқы энергетикалық саясатының траекториясын айқындау үшін модельдер негізінде болжамдар әзірлеу;
- Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясаты үшін жаңартылатын энергияның теориялық және практикалық салдарын айқындау;
- Қазақстанның жаһандық энергетикалық қауіпсіздікке қосқан үлесі үшін жаңартылатын энергияның теориялық және практикалық салдарын айқындау;
- көміртекті бейтараптыққа жаһандық ұмтылыстар жағдайында саясатты және іс-қимылды серіктестермен үйлестіру тұрғысынан Қазақстанның сыртқы энергетикалық қатынастары үшін бірегей мүмкіндіктерді, сын-тегеуріндер мен ұсынымдарды талдау.

Зерттеу әдістері. Диссертацияның атауы жаңартылатын энергияға жалғасып жатқан жаһандық көшу жағдайында нақты жағдайларға негізделген зерттеуді көрсететініне қарамастан, аралас әдістер әдістемесі (Mixed Methods Research, MMR) жаңартылатын энергияның Қазақстанның сыртқы саясат стратегиясына көп деңгейлі әсерін зерделеу кезінде деректер мен нақты ақпаратқа негізделген тәсілді қамтамасыз ету үшін ең қолайлы болып табылады. Бұл тұрғыда диссертация халықаралық қатынастар теорияларын шолудан, негізгі елдің кейсін талдаудан және модельдерді құру мақсатында корреляциялық талдаудан басталатын бес кезеңнен тұратын MMR әдістемесін қолданады. Бұдан әрі модельдер негізінде болжау жүргізіледі, бұл оның көмірсутектен кейінгі әлемде жаһандық қатысуын нығайту мақсатында Қазақстан үшін міндетті іс-қимылдар бойынша ұсынымдар әзірлеуге әкеледі.

Қорғауға шығарылатын тұжырымдар. Ғылыми гипотезалар мен тұжырымдар осы диссертацияның негізін құрайтын негізгі элементтер болып табылады, және олар қорғауда ұсынылатын және талқыланатын болады:

1. Географиялық факторлар елдің сыртқы энергетикалық саясатына айтарлықтай әсер етсе де, дипломатиялық әлеует пен көмірсутектен кейінгі әлемде жаһандық қатысу неореализм принциптерімен, мысалы, қауіпсіздікті қамтамасыз ету және мемлекеттер арасындағы билік үшін күреспен аз байланысты. Оның орнына олар өзара тәуелділік принциптеріне сүйенеді. Бұл тәсіл неолиберализм мен конструктивизм принциптерін қолдана отырып, энергетикалық қауіпсіздік пен көміртегі бейтараптығына қол жеткізу үшін серіктес елдердің бірлескен күш-жігеріне назар аударады. Бұл тұрғыда халықаралық қатынастардың бірде-бір теориясы басым емес.

2. Бразилиядағы кейс-стади елдің сыртқы саясатының стратегиялық элементі ретінде жаңартылатын энергияны интеграциялауға көшу туралы түсінігін байытатын эмпирикалық дәлелдер келтіреді. Бразилия жағдайында индикаторлар жиынтығын анықтау жаңартылатын энергияны Қазақстанда және басқа елдерде сыртқы саяси процестің орталық элементі ретінде ілгерілетуге ықпал ететін ең іргелі, бірақ әмбебап ішкі және сыртқы жағдайлардың кейбірін анықтауға мүмкіндік береді.

3. Big Data-ға негізделген сандық зерттеу дипломатиялық әлеует пен жаңартылатын энергияны енгізу арасындағы байланыстың қарқындылығы мен тенденцияларын көрсетеді. Бұл жаңартылатын энергия көздерін дамытатын және дамытатын елдер тұрақты және өзара тиімді мемлекетаралық қатынастар құруға бейім екенін көрсетеді. Бұл тұжырым тығыз байланысты Бразилиядағы кейс-стади, мұнда өзара тиімділікке қол жеткізу үшін Бразилияның трансшекаралық энергетикалық инфрақұрылымдық жобалары бірнеше көршілес елдермен оң корреляцияны қолдайды.

4. Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясаты республикаға өз мүдделерін қорғай отырып, өзгермелі энергетикалық ландшафт жағдайында бағдарлануға мүмкіндік беретін стратегиялық негіз ретінде қызмет етеді. Ұлы державалар мен "екінші эшелонның" көптеген елдері арасындағы энергетикалық мүдделерді теңестіру есебінен прагматикалық ұстанымды қолдай отырып, Қазақстан энергетикалық әріптестердің әртараптандырылған портфелін дамытады. Бұл қазба отын қорларының одан әрі дамуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар жаңартылатын энергия жобаларына инвестицияларды ынталандырады. Мұндай қос тәсіл мұнай саясаты мен жаңартылатын энергияға бағытталған сыртқы байланыс стратегияларын біріктіретін гибридіті дипломатиялық модельді енгізуге ықпал етеді.

5. Жаңартылатын энергияға көшу тек энергетикалық технологияларды алмастырудан асып түседі. Қазақстанның жаңартылатын энергияға көшуі ұзақ уақыт бойы қазба отынынан түсетін табысқа тәуелділікпен сипатталатын саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйелердегі елеулі өзгерістерді білдіреді. Сыртқы саясатты қалыптастыру процесінде энергодемократия мен әлеуметтік әділеттіліктің болмауы Республиканың жаңартылатын энергияға көшу саласындағы жетекші елдермен саясат пен іс-қимылдың келісімділігін күшейту жөніндегі күш-жігерін күрделендіруі мүмкін.

Зерттеудің негізгі нәтижелері. Халықаралық қатынастар теорияларына шолу геоэкономикалық факторлар, неореализм, неолиберализм және конструктивизм негізінен энергетикалық қауіпсіздіктің сыртқы саясатын анықтайтынын көрсетеді. Мұнайдан кейінгі әлемде ауысым неолиберализм мен конструктивизм принциптеріне қарай жүреді.

Төмен көміртекті энергетика саласындағы жаһандық көшбасшы Бразилия істі талдау үшін негізгі ел ретінде таңдалды. Бразилияның жаңартылатын энергия дипломатиясындағы даму тарихы мен жетістіктерін зерттеу ішкі және сыртқы жағдайлардың жиынтығын анықтады. Олар сегіз нақты индикатормен ұсынылған:

1. жаңартылатын энергия потенциалы;
2. билеуші элитаның жаңартылатын энергияға көшу қабілеті;
3. жаңартылатын энергияға көшуге сыртқы саясаттың тұрақтылығы;
4. тұрақты энергетикалық қауіпсіздікті арттыру жөніндегі ұлттық шаралар;
5. электр энергетикалық инфрақұрылым;
6. адами капитал;
7. аймақтық факторлармен энергетикалық ынтымақтастық;
8. аймақтан тыс акторлармен энергетикалық ынтымақтастық.

2014 жылдан 2022/23 жылға дейінгі жаһандық деректерді пайдалана отырып, корреляциялық талдау қазба отынынан көшуде көшбасшы елдердің тұрақты мемлекетаралық қатынастар үшін жақсырақ перспективалары бар екенін көрсетеді.

Модельдер негізінде болжау Қазақстанның сыртқы саясаты өзгерістерге ұшырауы мүмкін және теориялық және практикалық тұрғыдан энергетикалық қауіпсіздікті, экономикалық өсуді және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ететін Бразилия тәсіліне ұқсас болуы мүмкін деп болжауға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелердің жаңалығы мен маңыздылығы. Бұл диссертацияның жаңалығы жаңартылатын энергия контекстінде Қазақстанның сыртқы байланыстарын

талдауға бағытталған болжамдық модель құру үшін алғаш рет халықаралық қатынастар теорияларын, Бразилия бойынша кейс-стадиді және жаһандық деректерді біріктіретін аралас әдіснаманы (MMR) қолдануда жатыр. Қазақстан тарихнамасы шеңберінде алғаш рет Бразилия бойынша кейс-стади арқылы анықталған индикаторлар жиынтығы республиканың жаңартылатын энергияға және байланысты дипломатиялық бастамаларға көшу тәсілін әртүрлі маңызды, бірақ типтік ішкі және сыртқы факторлардың қалай қалыптастыратынын зерттеу үшін пайдаланылды. Диссертация авторы алғаш рет жаңартылатын энергияға бағытталған сыртқы байланыс стратегияларын әзірлеуді тереңірек түсінуге ықпал ететін жаңа тәсілдерді ұсынды.

Диссертация сонымен қатар Орталық Азия елдерін және Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатындағы «екінші эшелонды» танудың жаңа көзқарасын ұсынады. Ол ұлы державалар мен серіктес елдер арасындағы энергетикалық мүдделерді біріктіруді, энергетикалық қауіпсіздік пен көміртегі бейтараптығын қамтамасыз етуді жақтайды. Әртүрлі деңгейдегі энергетикалық мәселелерді шешу және жаһандық энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі Қазақстанның рөлін қолдау үшін мұнай саясаты мен жаңартылатын энергия стратегияларын біріктіретін «гибридтік дипломатия» стратегиясы тұжырымдамаланған.

Автор энергетикалық демократия, технократия және әлеуметтік әділеттілік сияқты ұғымдарды дәстүрлі тәсілдерден тыс жаңа түсініктер ұсына отырып, Халықаралық энергетикалық қатынастарды талқылауға қосады. Диссертант жаһандық төмен көміртекті ауысуға бейімделу үшін, Қазақстанның сыртқы саясатындағы теориялық және практикалық өзгерістерді ұсынады. Онда неореалистік қағидаттар Қазақстанның жаңартылатын энергетикасы мен аймақтық ынтымақтастықтың әлеуетін ескере отырып, неолиберализм мен геоэкономикалық факторларға қарама-қайшы келеді.

Жаңартылатын энергия көздеріне көшудің жетекші тенденцияларына жауап беру үшін, Қазақстан мұнайға негізделген стратегиядан конструктивистік принциптерге негізделген жасыл бірегейлікті бейнелейтін стратегияға өтуі керек. Іс жүзінде Қазақстанның жаңартылатын энергия саласындағы сыртқы саясаты Еуроодақ пен Қытайдың инвестицияларын және Президент Тоқаевтың сыртқы саясатты экономизациялау көзқарасын қамтиды. Аймақтық және көпжақты ынтымақтастыққа баса назар аудару, Қазақстанға даму міндеттерін тиімді шешуге және баламалы энергетиканы дамыту жолдарын зерттеуге мүмкіндік беретін қаржыландыру мен серіктестіктерді тартады. Президент Тоқаевтың таза энергияны пайдалану жөніндегі міндеттемелері ел ішінде және халықаралық деңгейде түрлі энергетикалық проблемаларды шешуге бағытталған гибридік дипломатиялық стратегияны көрсетеді.

Ғылыми даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі.

Диссертация жаңартылатын энергия көздерін енгізу, тұрақты технологияларды біріктіру және Ұлттық экономикалардағы декарбонизацияны ілгерілету өзекті міндеттерге айналған 2020 жылдардың басында қалыптасқан жағдайларды зерттейді. Бұл шаралар барлық елдерге энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және көміртегі бейтараптығына қол жеткізу үшін қажет. Дәстүрлі және жаңартылатын энергетикалық ресурстардың мол қоры бар Қазақстан да 2060 жылға қарай жаңартылатын энергия саласындағы өз әлеуетін игеру және көміртегі бейтараптығына қол жеткізу бойынша өршіл мақсаттарға қол жеткізуге ұмтылады. Бұл республиканың сыртқы саяси тәсілін қайта қарауды және жаңа дипломатиялық мүмкіндіктерді дамытуды талап етеді.

Қазақстанның ішкі шектеулеріне қарамастан, Қазақстанның жаңартылатын энергия саласындағы өз амбицияларын іске асыруға ұмтылатын ұлы державалар мен жаңа ойыншылар үшін тартымдылығы, Қазақстан мен Орталық Азия үшін төмен көміртекті электр энергиясының, маңызды шикізат материалдары мен сирек жер элементтерінің негізгі экспорттаушысы болуға мүмкіндік туғызады. Тиімді сыртқы

байланыстар мен бірлескен кәсіпорындар Қазақстанның жаһандық энергетикалық қауіпсіздік саласындағы дамып келе жатқан көпвекторлы сыртқы саясатын айқындайтын болады.

Президент Тоқаевтың таза энергияны дамытуға деген ұмтылысына байланысты, оң перспективаларға қарамастан, мұнай саясаты мен жаңартылатын энергияға бағытталған стратегия элементтерін біріктіретін энергетикалық дипломатияға гибриді көзқарас, алдағы жылдарға уақытша шешім бола алады. Бұл зерттеу саясаткерлерді көміртекті бейтарап болашаққа апаратын жолдағы ұлттық, аймақтық және халықаралық өзгерістерді, мүмкіндіктер мен проблемаларды баса көрсете отырып, жаһандық ауқымда жаңартылатын энергетикаға сәйкес келмейтін энергетикалық мүдделер мен біркелкі емес ауысулар туралы хабардар етеді. Бұл саяси ұйымдарға ұлттық бірегейлікті қайта қарастыру үшін қажетті энергетикалық демократия мен әлеуметтік әділеттілік қозғалысы ретінде жаңартылатын энергияға көшуді басқаруға мүмкіндік береді. Ел ішінде бұл тұрақты дамуға жағдай жасауды білдіреді, ал сыртта жаңартылатын энергияға бағытталған тиімді сыртқы стратегия үшін резонанс пен саясатты үйлестіруге ықпал етеді.

Зерттеу барысында диссертация мәселесінің төрт зерттелмеген аспектілері анықталды, олар үшін әрі қарай зерттеу ұсынылады: жаңартылатын энергияның белгілі бір түрі контекстіндегі зерттеу (күн, жел, гидроэнергетика, биоотын, жасыл сутегі), Орталық Азиядағы энергетикалық регионализм, мұнай бірегейлігін қазбасыз болашақпен үйлестіру, сонымен қоса энергетикалық және климаттық дағдарыс жағдайындағы технократияның рөлі.

Докторанттың әрбір жарияланымды дайындауға қосқан үлесі. 2019-2024 жылдар аралығында ғылыми жетекшілер, профессор Кукеева Фатима (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) және профессор Сю Синпэн (Гонконг политехникалық университеті) жетекшілігімен диссертация авторы Хор Ка Уай Кристофердің екі Scopus жүйесінде индекстелген журналдардағы мақалалар, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған журналдардағы төрт мақала, сондай-ақ кітаптың бір тарауын жариялады (тізімді қараңыз).

Оның қосқан үлесі айтарлықтай болды: ол тақырыпты, теориялық негіздерді және әдістемелерді дербес тұжырымдады, сонымен қатар деректерді жинау, талдау және жазу мәселелерімен айналысты. Докторантура процесінде ол өзінің зерттеу дағдыларының, аналитикалық қабілеттерінің және сараптамалық білімінің тұрақты дамуын көрсетті, бұл оның тәуелсіз зерттеуші және ғалым ретіндегі құзыреттілігін растады.

Бұл диссертация оның күш-жігерін, үлесін және жалпы академиялық жетістіктерін толық көрсетеді.